

ДО ПИТАННЯ ПРО РИТМІЧНУ СТРУКТУРУ ПСИХІКИ

Не зважаючи на досить широку представленість у класичних та сучасних дослідженнях проблематики ритму та ритмічності в психіці індивіда, сама дефініція ритму має досить обмежене коло визначень та семантичних окрасів. Ймовірно, найширшим, таким що охоплює всі значення цього слова, є визначення П.Фресса, який відмічав, що ритм — це порядок у послідовності [цит. за 3]. За Б.Й. Цукановим ритм як складова темпераменту, визначає часову структуру поведінки і характеризується кількістю рухів за одиницю часу [5].

Структури часового порядку можна виявити в дуже різноманітних сферах (аналіз наукових першоджерел та власні спостереження розширюють це коло від індивідуальних відмінностей до особливостей психофізіологічної та характерологічної сумісності, особливостей комунікації тощо). Понад те, за Л.С. Виготським людина схильна привносити ритм та приписувати його майже всім зовнішнім подразникам незалежно від того, володіють вони ним насправді чи ні. Завдяки цієї властивості ми сприймаємо світ не хаотично, розчленовано, а як єдине ритмічне ціле, яке пов'язує окремі елементи в цілісну систему.

Ось чому особливого теоретичного і емпіричного значення набуває проблема структуризації ритмічного боку психіки.

Аналіз наукових першоджерел та власні дослідження дозволяють нам припустити, що *ритмічна структура організації психіки* – це провідна категорія інтегральної індивідуальності часового порядку, яка існує як у стані автономності, так і в субординаційній залежності і включає в себе наступні підструктури:

- психічні ритми (стійкі формально-динамічні характеристики темпераменту, які забезпечують індивідуальні відмінності та індивідуальний стиль поведінки);
- перцептивні ритми (повторення через рівні інтервали одного або декількох елементів, які організовані у цілісні структури та лежать в основі сприйняття музики і поезії);
- інтерактивні ритми (виступають функціональним базисом, однією з основних умов гармонійного засвоєння, виконання діяльності та психологічної сумісності індивідів в цій діяльності).

Коротко зупинимося на кожній з визначених нами підструктур.

1. *Підструктура психічних ритмів*. Вище нами була наведена авторська трактовка психічних ритмів як стійких формально-динамічних характеристик темпераменту, які забезпечують індивідуальні відмінності та індивідуальний стиль поведінки. Щільний зв'язок ритмічності й індивідуально-типологічних особливостей неодноразово підкреслювався низкою дослідників, а саме, С.П. Ільїним [3], Д.Г.Елькіним [6], Б.Й. Цукановим [5], А.Томасом і С.Чессом [7] та ін.

Зокрема, С.П.Ільїн традиційно розглядав темп і ритм як властивість психіки, притаманну темпераменту, яка характеризується онтогенетичною первинністю, відносною стійкістю та не змінюється під впливом виховання [3].

А.Томас і С.Чесс ідентифікували темперамент зі стилем поведінки та серед дев'яти, незалежних одна від одної характеристик, другою за значущістю називали саме ритмічність [7]. Ритмічність, на їхній погляд, це ступінь передбачуваності часу появи поведінкових реакцій, наприклад, почуття голоду та тривалість станів у часі (у тому числі, тривалість сну). Спираючись на ритмічність та інші, виділені характеристики темпераменту, А.Томас і С.Чесс зробили типологізацію особистостей, яка яскраво проявляється вже на ранніх етапах онтогенезу. Вони виділяли "легких", "важких" та "загальмованих" дітей. "Легкі" діти характеризуються стійкою ритмічністю біологічних функцій, позитивною реакцією на нові стимули, швидкою адаптацією до змін та помірним за інтенсивністю настроєм. "Важкі" дітям притаманні коливання біологічних ритмів, опір змінам, інтенсивні негативні реакції, а для "загальмованих" дітей характерним є стійкий ритм життєвих функцій, повільна адаптація. Однак, при певній підтримці ззовні їхні реакції можуть бути цілком нормальними.

Автори підкреслюють, що запропоновані характеристики повністю визначають, якою буде особистість дитини. Для отримання повної психологічної характеристики та перспективи індивідуального розвитку особистості необхідно враховувати сполучуваність цих характеристик з соціальним оточенням, яке може їх або підкріплювати, або пригнічувати.

Аналізуючи теорію А.Томаса і С.Чесса, ми відмітили її узагальнюючий, універсальний характер, а саме вдалу спробу поєднати походження психічних та біологічних ритмів та універсальний характер ритмів психічних (акцент робився на тому, що завдяки стійкій індивідуальній ритмічності формуються адаптаційні можливості, емоційний стан особистості, які регулюють соціалізацію особистості).

У низці монографій Д.Г.Елькіна [6], Б.Й. Цуканова [5] йде мова про три зони в часі, який переживається, які якісно відрізняються одна від одної. Вони отримали назви коротких, нейтральних та довгих інтервалів:

1. Зона коротких інтервалів, - до 0,5 с;
2. Зона нейтральних інтервалів, - від 0,5 с до 1с;
3. Зона довгих інтервалів, - від 1 с.

Аналіз результатів відтворення тривалості, проведений Б.Й.Цукановим на "середньогрупових суб'єктах", дозволив розкрити загальний механізм часу, який переживається безпосередньо [5]. Суть його полягає в тому, що час, який безпосередньо переживається, вимірюється за допомогою своєрідного "кроку", функцію якого виконує власна одиниця часу індивіда. Кожний індивід, який володіє власною одиницею часу, називається "τ-типом" [5]. Суцільний спектр індивідуальних значень знаходиться в межах від 0,7с до 1,1с. Це дуже важливе відкриття дозволяє говорити про те, що тривалість, яка переживається людиною, не аморфна, не гомогенна, а ритмічна, дискретна, і цим кроком для кожної людини є її "τ – тип" - власна одиниця часу.

Оскільки дії індивіда з тривалості свого виконання розташовуються в трьох зонах часу, який переживається, то в кожній із зон тривалість виконуваних дій на рівні опосередкованого відношення знаходить свою особливу темпоральність у формі категорій часу дієслова [5; 6]. Використовуючи специфіку цієї темпоральності, неважко переконатися, що "дійсне сьогодні" індивіда має певну часову структуру. Так, у зоні суб'єктивного дефіциту часу (короткі інтервали)

розташовуються практична більшість сенсомоторних реакцій [3; 5; 6]. Їх тривалість переживається суб'єктом як нерозчленована мить того, "що тільки що було". У мові для виразу тієї швидкості, з якою реактивна дія переходить у те, що пройшло, є особлива дієслівна форма "миттєво – минулого часу" [3; 5].

Дії, що потрапляють за тривалістю свого виконання в зону нейтральних інтервалів, фактично розташовуються в межах "дійсного сьогодення". Для віддзеркалення таких дій у мові існують дві форми дієслів теперішнього часу: форма теперішнього часу недокожаного виду (роблю) і форма сьогодення – майбутнього часу докожаного виду (зроблю) [3; 5]. Дієслова теперішнього часу недокожаного виду позначають такі одиничні дії, які, знаходячись у процесі здійснення, включають елементи минулого і зародки майбутнього [3; 5]. Цій формі найбільш відповідають звичні моторні акти, які для свого виконання не вимагають напруги, а їх тривалість співпадає з комфортною тривалістю із зони нейтральних інтервалів [5].

Б.Й.Цуканов стверджує, що одиничні дії, тривалість яких дорівнює власній одиниці часу індивіда, досягають певної межі, бо сама власна одиниця часу є граничною тривалістю зони нейтральних інтервалів [5]. Оскільки власна одиниця часу об'єднує в собі обидві часові зони, то "дійсне сьогодення" індивіда можна представити як тривалість шарів з різними формами темпоральності [5].

Таким чином, аналіз проведених досліджень дозволяє стверджувати, що у кожної людини власний психічний ритм виконує функцію індивідуального кроку, яким вимірюється тривалість, яка переживається безпосередньо, визначається індивідуальною адаптивністю, стійкістю емоцій та іншими динамічними проявами темпераменту.

2. *Підструктура перцептивних ритмів* (повторення через рівні інтервали одного або декількох елементів, які організовані в цілісні структури та лежать в основі сприйняття музики і поезії).

Основу перцептивних ритмів складає здібність до схоплювання і усвідомлення послідовних елементів як єдиного цілого, аналогічна здатності охоплювати поглядом частину простору з певної точки зору. Цю здібність до схоплювання-розуміння часто називають психічним сьогоденням, оскільки воно відповідає сприйняттю, в якому існують одночасно наступні один за іншим елементи. Такою є здатність людини сприймати прості вирази, наприклад, номер телефону. Це психічне сьогодення має межі, які пов'язані як з тривалістю, так і з природою елементів. Так, можна сприймати послідовність двох ідентичних звуків, які прямують з пороговим інтервалом від 0,1 с до 1,8 с, як єдине ціле. За межами цієї тривалості звуки стають елементами, що сприймаються як незалежні один від одного. Згідно з концепцією О.Р.Лурії, процес розуміння починається з розгорнутого мовленнєвого потоку, який розчленовується слухачем; підсумком цього розчленування виступають окремі звуки та слова, які потім складаються у цілісну послідовну структуру, що, у свою чергу, складається з лексичних та синтаксичних груп [цит. за 3].

Оскільки перцептивні ритми, які лежать в основі адекватного сприйняття музики та віршованих творів, складають динамічну основу цього процесу, низка дослідників вважають за необхідне виділити найбільш чутливі вікові періоди для поглиблення уявлень про психологічні складові цього процесу та особливу роль ритмічності (М.М.Бахтін [2], Г.О.Ємельянов [цит. за 3], Є.П.Крупнік [цит. 3], Н.Д.Молдавська [цит.3] та ін.). Ми згодні з таким підходом, оскільки ще Л.С.Виготський показав, що психологічний ефект сприйняття будь-якого твору мистецтва (зокрема, музики і віршів), конституційований у його формі [цит. за 1]. У межах цього класичного підходу М.М.Бахтіним було введено поняття внутрішньої, архітектонічної форми – динамічного утворення, яке виникає в процесі повноцінного сприйняття віршів та активно опосередковує процес комунікації поета та читача [2].

Без поглиблення в психолінгвістичні та літературознавчі теоретичні нюанси, вважаємо, що під внутрішньою, архітектонічною формою яка опосередковує процес сприйняття віршованої форми, можна розуміти саме підструктуру перцептивних ритмів. Цікавим для емпіричного дослідження перцептивної ритмики індивіда є методика її діагностики, розроблена та запропонована Є.П.Крупніком, а саме "Методика пошарового або поструктурного руйнування поетичної форми" (ПРПФ), яка будується на основі експериментального прийому перестановки слів у поетичному тексті, тобто порушення ритмічної структури тексту без семантичних змін [цит. за 3]. Майже всі дослідження, проведені з використанням цієї методики, отримали схожі результати. Так, Н.Д.Молдавська виділила чотири основних фактори сприйняття поетичного тексту старшими підлітками, серед яких ритмічність займає провідне місце [цит. за 3]. Тобто, факторна структура семантичного простору сприйняття поезії в старшому пубертатному періоді спирається, поряд з іншими даними, на особливості ритму. Експерименти Г.О. Ємельянова підтвердили припущення щодо домінування ритмічної інтонації над логічною [цит. за 3]. На підставі отриманих результатів автор зробив висновок щодо щільної взаємодії ритму та оцінки змісту тексту – чітка ритмічна структура поетичного тексту надає йому легкості, активності, сприяє передачі читачеві сильних почуттів та емоцій, полегшує опис почуттів тощо. Г.О.Ємельянов виділяє три повноцінних фактори сприйняття віршованого тексту, серед яких важливе місце займає ритм (з точки зору нашої класифікації ритмічної структури психіки, перцептивний ритм).

Тобто, регулярне повторення однакових ситуацій дає нам сприйняття не тільки єдності (як при сприйнятті фрази), але і ритм, як це має місце в музиці та поезії.

3. *Підструктура інтерактивних ритмів*. Вище ми відмічали особливу роль ритмів у процесі взаємодії поета та читача. Але даний випадок ілюструє опосередкований вплив інтерактивних ритмів. Саме означена підструктура, на наш погляд, виступає функціональним базисом, однією з основних умов гармонійного засвоєння, виконання діяльності (опосередкована ритмічна інтеракція) та психологічної сумісності індивідів у цій діяльності і міжособистісному спілкуванні (безпосередня ритмічна інтеракція).

Оскільки підструктура інтерактивних ритмів як складова частина властивості психіки, що складає темперамент, характеризується онтогенетичною первинністю (В.С.Мерлін [цит за 3], Б.Й.Цуканов [5]), то й почуття інтерактивного ритму, яке формується поступово, проявляється вже на ранніх етапах онтогенезу і забезпечує дитині зв'язок з довколишнім світом. Щоб досягнути на раціональному рівні просторово-часові характеристики зовнішнього світу, людина зростаючи, спочатку "проживає" їх на емоційно-чуттєвому рівні. Початковою формою емоційно-чуттєвого рівня є просторово-часове розрізнення, яке сприяє становленню сприйняття простору і часу. Просторово-часове розрізнення забезпечується за допомогою руху. Можна вважати, що природою створений механізм просторово-часового розрізнення, який починає діяти практично з народження дитини і є генетично обумовленим. Цей механізм проявляє себе як елементарна інтерактивна ритмічність дитини першого року життя та забезпечує її ознайомлення з оточенням [5].

Основою цього механізму є ритмічні рухи — суть орієнтовні реакції, за допомогою яких дитина вперше починає освоювати і "вимірювати" простір і час. Саме тому вивчення особливостей інтерактивних ритмів, зміни діяльності як способу прояву та існування означених ритмів може виступати умовою визначення шляхів; механізмів становлення особистості на ранніх етапах онтогенезу.

Як показують дослідження, саме інтерактивні ритми задають дитині з самого початку її соціального життя провідні параметри функціонування, сприяють ознайомленню з просторово-часовими характеристиками предметів та явищ довколишнього світу та підтримуються в процесі спілкування з дорослими. Відчуття ритму, що формується у дитини, сприяє інтеріоризації властивостей, які відображають просторово-часові параметри довкілля, побудові найбільш економних і ефективних рухових програм, що дозволяють успішніше "вписуватися" в певні соціальні параметри й витримувати їх або змінювати в процесі того або іншого виду діяльності.

Синкретичний характер сприйняття і діяльності в дошкільному віці з усією гостротою висуває необхідність вивчення ролі просторово-часових детермінант не тільки ігрової діяльності, як ведучій в дошкільному віці, але також і інших видів дитячої діяльності, кожен з яких виступає як певна сторона цілісного психічного розвитку дитини-дошкільника. Ігрова, мовна, образотворча, конструктивна, музична діяльності в дошкільному дитинстві тісно переплітаються у своєму розвитку, і, додаючи щось своє, забезпечують становлення найважливіших вікових новоутворень психіки дитини дошкільного віку.

Отже, аналіз онтогенетичного становлення інтерактивної підструктури ритмічної організації психіки; різних видів дитячої діяльності показує, що збагнення часу і простору в онтогенезі відбувається нерівномірно, гетерохронно, причому початковим компонентом просторово-часової організації діяльності є її часовий компонент. На подальших етапах онтогенезу, об'єднуючися в нескінченній кількості варіантів, інтерактивна ритмічна підструктура як нерозривна єдність загальної ритмічної структури психіки індивіду, як основа існування будь-якого явища, протікання будь-якого процесу впорядкування, прямує до гармонізації відносин. Якщо засобом такого впорядкування є діяльність людини, то ритм визначає цю діяльність у тимчасових і просторових параметрах, є організуючим і цементуючим началом просторово-часової структури діяльності.

Визначаючи і вибудовуючи просторово-часову організацію діяльності, ритм виступає функціональним базисом, однією з найважливіших умов як засвоєння, так і виконання дій, що здійснюються людиною в будь-якому виді людської активності [4]. Інтерактивна ритмічна здатність є універсальним і синкретичним новоутворенням психіки людини. На думку Б.Й. Цуканова, суб'єктивний образ будь-якої діяльності, або, навіть іншої людини, будується з опорою на чітко виділений певний часовий проміжок, який виконує роль своєрідного індивідуального "кроку" і співпадає з тривалістю ендогенних змін. Подібна суб'єктивна одиниця сприйняття об'єктивного часу приблизно рівна 0,87 – 0,89 сек. [5]. Спираючись на наукові здобутки Б.Й.Цуканова, можемо стверджувати, що завдяки вивченню специфіки неоднозначних та майже недосліджених зв'язків між інтерактивною ритмічною підструктурою психіки й індивідуальною одиницею часу (яка, на думку вченого, й забезпечує індивідуальні відмінності), можна дослідити новий погляд на проблему сумісності на виробництві, у замкнених колективах, подружніх, дитячо-батьківських стосунках тощо.

Одним з перспективних напрямів дослідження інтерактивної ритмічності особистості є розгляд психологічних змін людини в об'єктивно-біографічному часі. Стрижньовим поняттям тут є поняття життєвого шляху або індивідуальної історії особистості. Початок генетичної теорії особистості поклав П. Жане [цит.за 1]. Він спробував розглянути психологічну еволюцію особистості в реальному ритмічно-часовому протіканні, співвіднести вікові фази і біографічні ступені життєвого шляху, зв'язати біологічний, психологічний і історичний час в єдиній системі координат еволюції особистості [1].

Проте, найбільш великою за своїм теоретичним потенціалом щодо ролі інтерактивної підструктури психіки була постановка проблеми життєвого шляху, зроблена Ш.Бюлер [цит.за 3]. Вона встановила ритмічні закономірності в зміні фаз життя, домінуючих тенденцій, у зміні життєвої активності залежно від віку. Ш.Бюлер зробила спробу інтегрувати біологічний і психологічний часи життя в єдиній ритміко-біографічній системі координат. Її концепція виходить з природжених властивостей свідомості – самовизначення, прагнення до самоздійснення – як основних рушійних сил розвитку особистості [цит. за 3].

Таким чином, людині властиво все, що нею створюється – чи то різні предмети, явища соціального життя, чи продукти духовного життя і витвору мистецтва – організовувати по законам ритму, заснованих на повторності, чергуванні і симетрії. У процесі індивідуального розвитку особистість оволодіває вмінням "вписуватися" в просторово-часові параметри, що є довкола неї, все більш і більш точно сприймати їх, а потім і відтворювати в різних видах діяльності, що багато в чому надалі визначає успішність її становлення і соціального розвитку. Саме тому проблема структуризації ритмічного боку психіки набуває особливого теоретичного і емпіричного значення.

Виходячи з виділеної ритмічної структури, й дефініція психіки потребує оновленого визначення. У контексті нашого дослідження психіка – це важлива регуляторна система організму, яка здійснює свої функції за допомогою ритмічного відображення властивостей зовнішнього та внутрішнього середовища й трансформує взаємодії особистості з зовнішнім світом через відповідні ритмічні підструктури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б.Г.* О проблемах современного человекознания /Б.Г.Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 263 с.
2. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества /М.М.Бахтин. – М.: Наука, 1979. – 214 с.
3. *Ильин Е.П.* Психология индивидуальных различий / Е.П.Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
4. *Медникова Л.С.* Развитие пространственно-временной организации деятельности дошкольников с интеллектуальной недостаточностью: дисс. ... докт. психолог. наук: 19.00.10 / Л.С. Медникова. – СПб., 2004. – 444 с.
5. *Цуканов Б.И.* Время в психике человека / Б.И. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000.
6. *Элькин Д.Г.* Восприятие времени как моделирование / Д.Г. Элькин // Восприятие пространства и времени. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – С. 76-79.

Подано до редакції 02.09.09

РЕЗЮМЕ

Ритмічна структура організації психіки – це провідна категорія інтегральної індивідуальності часового порядку, яка існує як у стані автономності, так і в субординаційній залежності. У статті виділені та охарактеризовані наступні ритмічні підструктури психіки: психічні ритми, перцептивні ритми та інтерактивні ритми. У контексті дослідження також сформульовано оновлене визначення психіки.

Ключові слова: ритмічна структура психіки, психічні ритми, перцептивні ритми, інтерактивні ритми.

О.Д. Литвиненко

К ВОПРОСУ О РИТМИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ПСИХИКИ

РЕЗЮМЕ

Ритмическая структура организации психики индивида – это основная категория интегральной индивидуальности временного порядка, которая существует как в состоянии автономности, так и в субординационной зависимости. В статье выделены и охарактеризованы следующие ритмические подструктуры психики: психические ритмы, перцептивные ритмы и интерактивные ритмы. В контексте нашего исследования также было сформулировано обновлённое определение психики.

Ключевые слова: ритмическая структура психики, психические ритмы, перцептивные ритмы, интерактивные ритмы.

О.Д. Литвиненко

TO THE ISSUE OF RHYTHMICAL STRUCTURE OF PSYCHE

SUMMARY

Rhythmical structure of psychic organization of a person is the main category of integrated individuality of the temporary order, which exists both in the state of autonomy and in the dependency of subordination. The article points out and characterizes the following rhythmical substructures of psyche: psychic rhythms, perceptive rhythms and interactive rhythms. Our research allows formulating a renewed definition of the notion "psyche".

Keywords: rhythmical structure of psyche, psychic rhythms, perceptive rhythms, interactive rhythms.
